

УДК 338.24:338.43

О. В. Анисенко,
старший викладач кафедри управління земельними ресурсами,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна
К. В. Вакар,
"Школа молодого вченого", факультет економічних наук,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН

O. Anysenko,
Senior Lecturer of Land Management Department,
Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolayiv, Ukraine
K. Vakar,
"School of the Young Scientist", faculty of Economic Sciences,
Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolayiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF ECONOMY OF UKRAINE IN CONDITIONS OF INSTITUTIONAL CHANGES

У статті виявлено сучасні проблеми розвитку аграрного сектора економіки України в умовах інституційних змін. Проаналізований історичний розвиток аграрної сфери країни в контексті інституційних перетворень. Визначені перспективи розвитку аграрного сектору національної економіки з урахуванням наявних ризиків і можливих варіантів державної політики на сучасному етапі інституційних змін. Спрогнозовано виробництва валової продукції сільськогосподарства до 2025 року.

The article reveals the modern problems of the agrarian sector of Ukraine's economy in terms of institutional changes. The historical development of the agrarian sphere of the country in the context of institutional transformations is analyzed. The prospects for development of the agrarian sector of the national economy are determined taking into account existing risks and possible options of state policy at the present stage of institutional changes. A forecast for the production of gross agricultural output by 2025 has been developed.

Ключові слова: інституційні перетворення, національна економіка, право власності, нормативно-правова база, інститут підприємництва.

Key words: institutional transformation, national economy, ownership, regulatory framework, institute of entrepreneurship.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Аграрний сектор є одним з найбільш важливих галузей національної економіки, що охоплює різні види економічної діяльності щодо виробництва сільськогосподарської продукції, продуктів харчування, а також доставки їх до кінцевого споживача. Процеси інституційних змін в аграрному секторі економіки України наразі виступають одними з найважливіших елементів сталого розвитку держави та її регіонів, підвищення її конкурентоспроможності, зміцнення національної безпеки. В останні роки аграрний сектор України демонструє позитивну динаміку та збільшує обсяги виробництва сільськогосподарської продукції. Формування структури виробництва та системи його організації в умовах інституційного змін майже дійшло до свого логічного завершення. Для подальшого розвитку необхідно

проаналізувати та спрогнозувати етапи розвитку аграрної сфери в Україні, обґрунтувати пріоритетні заходи державної політики для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідженням розвитку аграрного сектору вітчизняної економіки та пошуком шляхів підвищення його ефективності займалися такі відомі вчені, як О.М. Бородіна [1], І.Г. Кириленко [2], Ю.О. Лупенко [3], В.Я. Месель-Веселяк [4], П.Т. Саблук [5] та ін. Вони обґрунтували необхідність створення сприятливого інституційного та ринкового середовища в процесі ринкових перетворень, визначили доцільні методи, форми й рівень державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції, на-

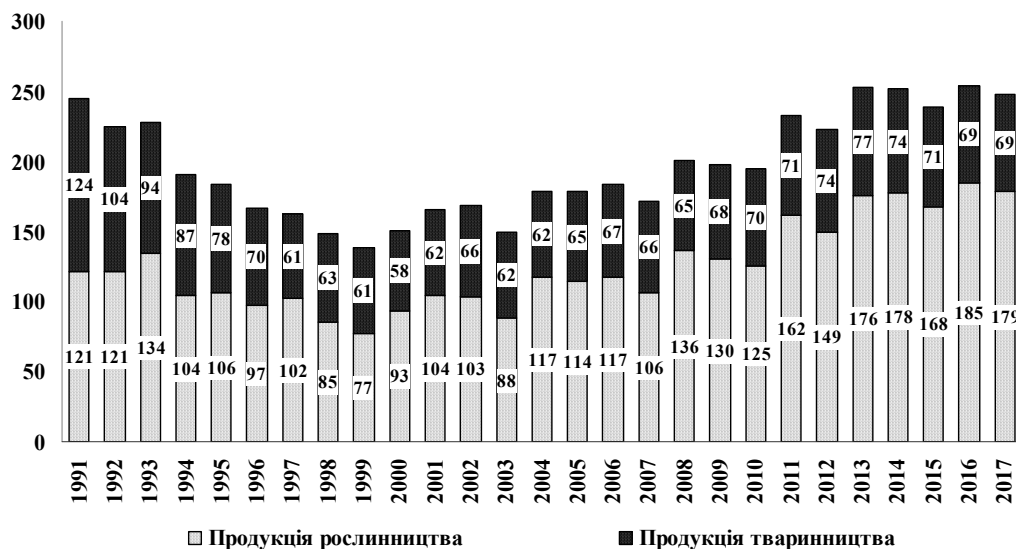

Рис. 1. Динаміка валової продукції сільського господарства України (в постійних цінах 2010 року), млрд грн

Джерело: Державна служба статистики України [10].

прями фінансово-податкової та інвестиційної політики стосовно галузі тощо. Проте, незважаючи на чималу кількість наукових праць та їх вагому практичну цінність, дослідження перспектив розвитку аграрного сектору економіки України на сучасному етапі інституційних змін є актуальним, оскільки статистичні показники щорічно оновлюються, відповідно, питання потрібно досліджувати в динаміці.

ФОРМУВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Необхідно визначити перспективи розвитку аграрного сектору національної економіки з урахуванням наявних ризиків і можливих варіантів державної політики на сучасному етапі інституційних змін.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Сучасні трансформації в аграрному секторі економіки України є результатом багаторічної зміни інституціонального середовища, в якому можна виділити такі етапи:

1. Трансформаційний до формування ринкового інституціонального середовища в аграрному секторі економіки (1900—1999 рр.). Цей етап охоплює період становлення незалежності України, його інституційне забезпечення, зокрема прийняття Верховною Радою Української РСР Постанови "Про земельну реформу" [6].

2. Реформаційний — становлення нових форм інституціонального середовища в аграрному секторі економіки (2000—2008 рр.). Початок цьому етапу поклало набрання чинності Указу Президента України "Про невідкладні

заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки" [7].

3. Адаптаційний — в умовах членства України в Світовій організації торгівлі (СОТ) (2009—2015 рр.).

4. Інтеграція інституціонального середовища в аграрному секторі економіки у міжнародний простір (бере початок з 2016 р.).

Початок формування ринкового інституціонального середовища в аграрній сфері економіки України (1990—1999 рр.) збігається з революційними перетвореннями та реформуванням економічної системи, з приватизацією землі, відродженням фермерських господарств, роздержавленням радгоспів та інших аграрних підприємств, реорганізацією колгоспів у КСП з наступним демонтажем централізованої системи адміністративного розподілу ресурсів, формуванням власної державності та одночасним переходом від командно-адміністративної економіки до ринкової. У цей період спостерігається відсутність сприятливих умов господарювання, низька ефективність виробництва, падіння підприємницької активності [8].

У Законі УРСР від 7.02.1991 р. "Про власність" (ст. 2) були визнані рівними такі форми власності, як: індивідуальна (особиста та приватна трудова), колективна та державна [9]. Реформування форм власності було націлене на формування ефективного сільськогосподарського землекористувача, як наслідок, державою було втрачено монопольне право власності на земельні ділянки.

Трансформація інституції власності мала неординарний характер. Якщо, з одного боку,

остаточним результатом інституційних змін стала приватизація землі та створення нових організаційно-правових форм господарювання, то з іншого — аграрна сфера не отримала ефективного приватного власника, що вивів би аграрний сектор на вищий рівень, що є наслідком несформованого інституційного середовища.

Період 1991—1999 років для вітчизняного аграрного сектору економіки характеризувався значним зменшенням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (рис. 1).

Завершення етапу пов'язано з прийняттям Указу Президента України у 1999 р. "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки", спрямованого на невідкладну ліквідацію колективної системи господарювання та активізацію процесів утвердження приватної власності в сільському господарстві. У результаті ціни на агропродовольчу продукцію були частково лібералізовані, обсяги державного замовлення значно редуковані, планування обсягів виробництва було припинено, продовольчі субсидії та привілеї аграрного сектора скасовані. Політика тих років характеризувалася застосуванням переважно адміністративних методів, успадкованих від радянських часів [11]. Але реорганізація так і не досягла бажаного ефекту інституціональних перетворень через відсутність необхідного методичного забезпечення.

Наступним періодом є становлення нових форм інституціонального середовища в аграрному секторі економіки (2000—2008 рр.). Наприкінці 1999 р. розпочалася реальна приватизація землі, що супроводжувалася майже суцільною реорганізацією колгоспів і створенням на базі їхнього майна та приватних земельних ділянок селян нових організаційно-правових форм господарювання, таким чином була сформована нова організаційно-правова структура сільськогосподарського виробництва. Однак розвиток аграрних відносин так і не був націлений на реальну персоніфікацію власника землі і майна.

Питання щодо порядку володіння, користування та розпорядження майном, що перебувало в спільній частковій власності колишніх членів колективних сільськогосподарських підприємств, меліоративних систем тощо законодавчо та і залишилися неврегульованими. Зношення промислового обладнання в 2000 р. оцінювалося в 60 %, а у сільському господарстві — у 90 % [8]. Така ситуація суттєво гальмувала розвиток процесів конкуренції та техніко-технологічного оновлення сільського господарства.

Прийняття Земельного кодексу України в 2001 році стало однією з найбільш значущих подій з точки зору інституціональних перетворень. Були визначені основні інституційно-економічні рамки у відносинах власності й аграрного підприємництва, формуються інститути землекористування на засадах оренди і суборенди. Створюються передумови для формування ринку землі та ринку землекористування (хоч на певний період купівля-продаж землі обмежена). Змінюються інститути рентних відносин. Становлення різних форм і субформ власності є основою для формування різних типів аграрного підприємництва та створення конкурентного середовища в аграрній галузі. Для індивідуального сімейного ведення господарства фермерського типу ресурсно-земельні можливості були значно розширені. Також значно розширюються можливості для подальшого розвитку особистого товарного підсобного господарства. Таким чином, збільшення нагромадженого капітального багатства домогосподарств села та розширення бази самозабезпечення їх власною продукцією стало наслідком інституційних перетворень в аграрному секторі економіки України того часу.

Протягом реформаційного етапу зміни інституційного середовища була створена база для подальшого функціонування аграрного сектору економіки в умовах членства України в СОТ. Сільське господарство зі збиткового стало прибутковим.

Наступним етапом став адаптаційний в умовах членства України в Світовій організації торгівлі (СОТ) (2009—2015 рр.). Це дійсно значна подія, що породила трансформацію в аграрному секторі національної економіки майже всіх елементів інституційного механізму:

- інституція державної влади здійснила підтримку аграріїв у рамках, що дозволені договором ("зелений кошик"). Фінансова підтримка аграрного сектора здобула риси адресності та цільової прив'язки, що є істотним інституційним кроком до лібералізації ринкових відносин;

- "інвестиційний голод" вимагає інституційного оформлення ринкових відносин власності: інституалізація правомочностей за умов підготовленого інституційного й організаційного середовища;

- політичні інституції в рамках міждержавної аграрної взаємодії стримують економічні відносини та надають руслу таких відносин в Україні нестабільності, що не йде на користь іміджу українським господарюючим суб'єктам;

- нагальність розвитку інституції контрактизації зумовлена зростанням інтеграційних

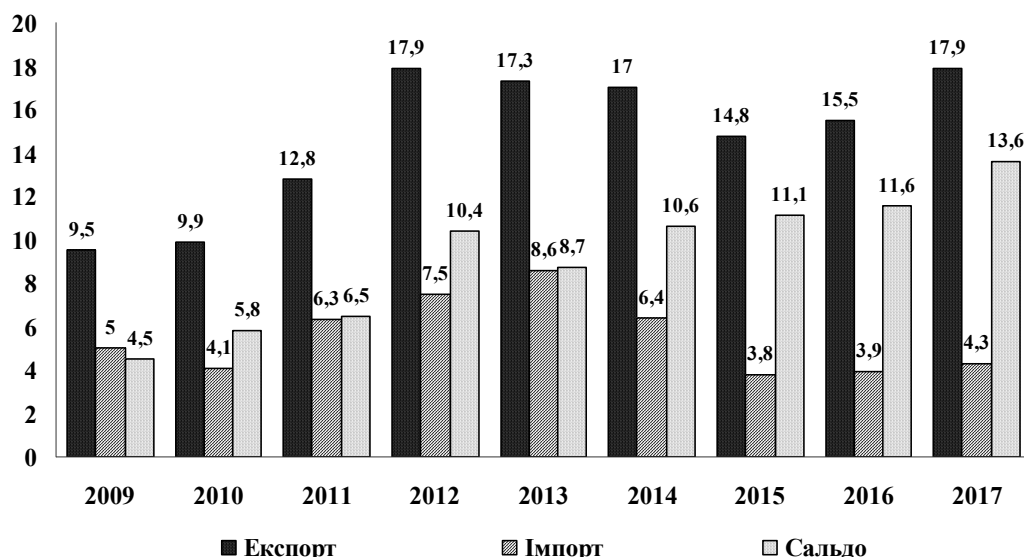

Рис. 2. Динаміка зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією млрд дол. США

Джерело: Державна служба статистики України [10].

зв'язків між Україною та іншими членами СОТ, з одного боку, але гальмується ліберально нерозвиненими політичними інституціями — з іншого;

— становлення інституції фінансово-кредитної сфери виконується з участю міжнародних організацій і під впливом інституційних наслідків світової фінансової кризи;

— внаслідок нерівномірності розподілу капітальних вкладень поміж вітчизняними суб'єктами аграрного господарювання та іноземними товаровиробниками ускладнюється розвиток інституції конкуренції в Україні;

— ідеологічні інституції розвиваються в напрямі ліберального мислення, переосмислення ролі держави самими підприємцями, які почали прагнути чесних ринкових умов функціонування, а не отримання допомоги від неї.

Так, якщо у 2009 році експорт аграрної продукції становив 9,5 млрд дол. США, то у 2012 році він зріс на 88,42 % і становив — 17,9 млрд дол. США, у 2015 році експорт агропродукції дорівнював 14,8 млрд дол. США. При цьому зростає й позитивне сальдо зовнішньої торгівлі (рис. 2).

Серед важливих кроків, що визначають подальші особливості національного інституціонального середовища в аграрному секторі економіки є також прийняття Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 р., Концепції розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013—2018 рр. тощо.

Таким чином, на цьому етапі аграрного розвитку інституційний механізм підійшов до за-

вершальної фази функціонування — підготовки інституційного середовища до нових трансформацій.

Якісно новий період інтеграції інституціонального середовища в аграрному секторі економіки в міжнародний простір є надзвичайно важливим для розвитку інституціонального середовища. 1 січня 2016 року Європейський Союз і Україна розпочали застосування положень поглибленої і всеосяжної зони вільної торгівлі. Це є значним кроком для розвитку аграрної сфери, таким чином, почали відкриватися перспективи подальшого освоєння ринку країн ЄС вітчизняними компаніями, поліпшення рівня якості, характеристик екологічності та безпечності української продукції аграрної галузі, вдосконалення стану продовольчої безпеки держави.

За даними митної статистики, в Україні у 2017 році обсяг зовнішньоекономічної торгівлі аграрною продукцією склав 22,2 млрд доларів США, що зріс порівняно з попереднім роком на 14%. При цьому, обсяги імпорту збільшилися на 10% до 4,3 млрд дол. США, експорту — на 15% до 17,9 млрд дол. США та перевищили імпорт у 4 рази.

На сучасному етапі розвитку країни стоять проблеми створення оптимальних інституційних умов для ефективного аграрного господарювання. Україна повинна адаптуватися, наблизитися до стандартів ЄС. Так, наша країна має поступово адаптувати свою нормативно-правову базу до європейського законодавства та реформувати інститути державного управління до накопичених у рамках ЄС принципів, правил та норм. Проблема недосконалості нор-

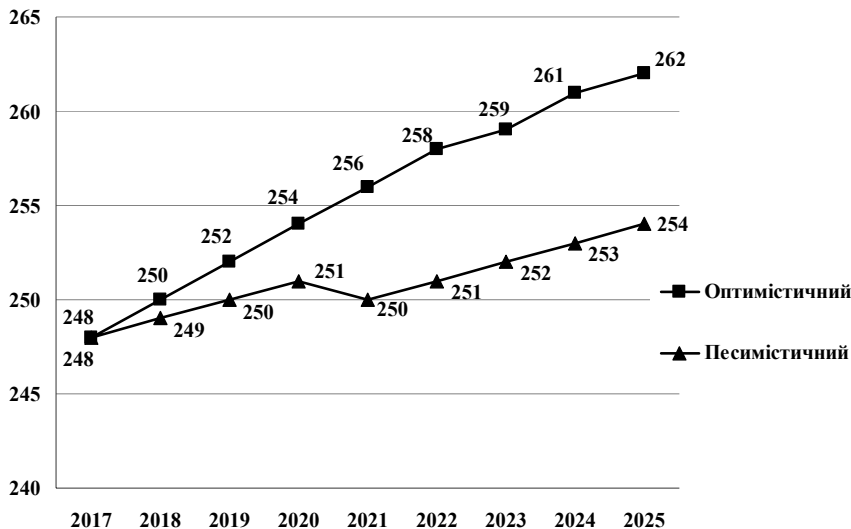

Рис. 3. Прогноз обсягів виробництва сільського господарства у постійних цінах 2010 року, млрд грн

мативно-правового законодавства потребує вирішення, оскільки саме законодавство окреслює загальні положення взаємодії всіх суб'єктів аграрно-економічних відносин та надає стимули для прогресування галузі. Відповідно, від політичних рішень залежить стимулювання чи гальмування ініціативи підприємців, прийняття господарських рішень, залучення інвестицій тощо.

Через можливість інституційних перетворень неможливо дати чітку картину майбутнього. Але, на нашу думку, за песимістичним фіналом прогнозу обсяги виробництва зростуть на 2,4%, а за оптимістичним складуть 262 млн грн та зростуть на 5,6% порівняно з 2017 роком (рис. 3). Проте темпи зросту дедалі залишаються повільними.

Крім цього, прогнозується загострення конкуренції на міжнародних ринках сільськогосподарської продукції. В найближчі 5—10 років світовий обсяг виробництва аграрної продукції прогнозовано збільшиться, зокрема, що експортується з України, переважно зерна на 355—365 млн т та олійних культур — на 100—105 млн т [12]. Тому вітчизняним експортерам буде складніше утримувати свої позиції на світових ринках.

Реформування потребує система управління аграрним виробництвом і сільськими територіями в умовах децентралізації владних повноважень, розвитку місцевого самоврядування на селі, міжгосподарського та громадського самоуправління в галузі. Необхідно за стандартами ЄС змінити принципи діяльності системи стратегічного управління комплексним розвитком, функції та організаційну структуру органів державного та громадського управ-

ління; змінити інститути рентних та орендних відносин; розвивати інститут підприємництва, саморегулювання та самоуправління в аграрному секторі економіки. Зрештою, значний ступінь невизначеності є бар'єром для укладання довгострокових договорів учасниками інституційного середовища та лише їх інвестиційної зацікавленості.

Зокрема перенацілювання системи оподаткування від стимулюючої до фіскальної та посилення втручання контролюючих органів у діяльність підприємств значно гальмують залучення інвестицій в аграрну га-

лузь економіки країни та не стимулює підприємців до активних заходів щодо розвитку свого бізнесу, що веде до зменшення виробництва продукції. Для забезпечення оптимістичного сценарію розвитку аграрного сектору економіки країни необхідно проаналізувати стан галузі в цілому і обґрунтувати оптимальні варіанти формування інституційного середовища в майбутньому.

ВИСНОВКИ

В Україні практично підійшло до свого завершення формування структури виробництва та системи його організації в процесі аграрної реформи та зміни інституційного середовища. Потребує нагальності вирішення проблеми невизначеності сільськогосподарської політики та затвердження програми дій щодо розвитку аграрного сектору економіки України, де зазначаються пріоритети, методи, напрями та рівень державної підтримки підприємців, виробників сільськогосподарської продукції, засади фінансово-податкової й інвестиційної політики тощо.

Моделювання свідчить про необхідність підвищення уваги до аграрного сектора економіки країни, оскільки вплив фінансової кризи, військових дій, погіршення рівня життя населення поряд з намірами зміни аграрної політики держави ведуть до невизначеності розвитку аграрного сектору економіки в умовах інституційних змін. Без негайного втручання немає високої ймовірності на поліпшення ситуації та збільшення обсягів виробництва. Саме тому питання розвитку аграрного сектору економіки України в умовах інституційних змін є настільки важливими для нашої держави.

Література:

1. Бородіна О.М. Інституційний розвиток сільського господарства та села України і Росії та його гармонізація з європейською політичною практикою / О.М. Бородіна // Економіка України. — 2012. — № 11. — С. 48—61.
2. Кириленко І.Г. Аграрна реформа в Україні: надбання, проблеми / І.Г. Кириленко // Економіка АПК. — 2005. — № 5. — С. 8—14.
3. Лупенко Ю.О. Сучасний стан та перспективи міжнародної інтеграції аграрного сектору України: завдання агроекономічної науки / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК. — 2015. — № 6. — С. 6—10.
4. Месель-Веселяк В.Я. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору економіки України / В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. — 2016. — № 6. — С. 37—49.
5. Саблук П.Т. Стан і напрями розвитку аграрної реформи / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2015. — № 2. — С. 10—17.
6. Постанова Верховної Ради України "Про земельну реформу" від 18 грудня 1990 р. № 563-XII // Відомості Верховної УРСР (ВВР). — 1991. — № 10. — С. 100.
7. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" від 3.08.1999 № 1529/99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>
8. Мельник А.О. Світові економічні кризи в економіці України та їх наслідки / А.О. Мельник // Глобальні та національні проблеми економіки / Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського. — Вип. 2. — С. 108—113.
9. Закон України "Про власність" від 07.02.1991 р. № 697- XII // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 20. — С. 249.
10. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
11. Ревуцька А.О. Трансформація відносин власності в аграрному секторі економіки України / А.О. Ревуцька // Економіка України: інвестиційно-інноваційні проблеми розвитку: [кол. монографія] / Науково-дослідний економічний інститут, Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини. — К.: [НДЕІ], 2006 — С. 491—498.
12. Пугачов М.І. Аграрний сектор економіки України в умовах інституційних змін / М.І. Пугачов // Економіка АПК. — 2017. — № 5. — С. 12—18.

References:

1. Borodina, O. M. (2012), "Institutional development of agriculture and villages of Ukraine and Russia and its harmonization with European political practice", *Ekonomika Ukrayiny*, no. 11, pp. 48—61.
 2. Kirilenko, I.G. (2005), "Agrarian reform in Ukraine: achievements, problems", *Ekonomika APK*, no. 5, pp. 8—14.
 3. Lupenko, Yu.O. (2015), "Current state and prospects of the international integration of the agrarian sector of Ukraine: the problem of agro-economic science", *Ekonomika APK*, no. 6, pp. 6—10.
 4. Mesel-Veselyak, V.Ya. (2016), "Strategic directions of development of agrarian sector of economy of Ukraine", *Ekonomika APK*, no. 6, pp. 37—49.
 5. Sabluk, P.T. (2015), "Status and directions of development of agrarian reform", *Ekonomika APK*, no. 2, pp. 10—17.
 6. The Verkhovna Rada of Ukraine (1991), "Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On Land Reform" of December 18, 1990 № 563-XII", *Vidomosti Verkhovnoyi URSR (VVR)*, no. 10, p. 100.
 7. Decree of the President of Ukraine (1999), "On urgent measures to accelerate the reform of the agrarian sector of the economy" available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1529/99> (Accessed 3 August 1999).
 8. Melnyk, A.O. (2014), "World economic crises in the economy of Ukraine and their consequences", *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky*, vol. 2, pp. 108—113.
 9. The Verkhovna Rada of Ukraine (1991), "The Law of Ukraine "On Property" of 07.02.1991. no. 697-XII", *Vidomosti Verkhovnoyi Rady URSR*, no. 20, p. 249.
 10. State Statistics Service of Ukraine (2017), "Naukova ta innovatsijna diial'nist' v Ukraini 2016. Statystychnyj zbirnyk" [Research and innovation activity in Ukraine 2016. Statistical yearbook], *Derzhkomstat*, Kyiv, Ukraine.
 11. Revutka, A.O. (2006), *Transformatsiya vidnosyn vlasnosti v ahrarnomu sektori ekonomiky Ukrayiny* [Transformation of property relations in the agrarian sector of Ukraine's economy], *Naukovo-doslidnyy ekonomichnyy instytut, Umans'kyi derzhavnyy pedahohichnyy universytet im. P. Tychyny*, Kyiv, Ukraine.
 12. Pugachev, M.I. (2017), "Agrarian sector of Ukraine's economy in the context of institutional change", *Ekonomika APK*, no. 5, pp. 12—18.
- Стаття надійшла до редакції 15.04.2018 р.*